

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.1>

ПРИНЦИП СВОБОДИ ДОГОВОРУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ, ФРАНЦІЇ ТА НІМЕЧЧИНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Баженов Михайло Ігорович,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та правового забезпечення туризму
Київського університету туризму, економіки і права

Стаття присвячена дослідженню принципу свободи договору за законодавством України, Франції та Німеччини. Зокрема, встановлено, що принцип свободи договору є одним із ключових виразників диспозитивності норм цивільного права та виконує надважливу функцію із надання учасникам цивільних правовідносин свободи самостійно визначати умови їх взаємодії у рамках того чи іншого договірної зв'язку на основі вільного волевиявлення. Визначено, що положення Цивільного кодексу Франції, присвячені закріпленню принципу свободи договору, є унікальними у контексті їх формулювання, адже французький законодавець замість використання буквального текстуального тлумачення досліджуваного принципу із деталізацією правомочностей сторін у процесі його реалізації зробив спробу вкласти у нього набагато глибший зміст, який полягає у такому: а) укладаючи цивільно-правовий договір, сторони добровільно пов'язують себе його умовами, таким чином надаючи договору юридичної сили закону; б) зобов'язання, опосередковані договором, ґрунтуються виключно на вільному волевиявленні його сторін, у чому знаходить свій прояв автономія волі. Досліджуваний принцип відіграє особливу роль у правовому регулюванні договірних правовідносин у Німеччині, що підтверджується безпрецедентним та нетиповим для континентальної системи права наділенням його ознакою конституційності через абз. 1 ст. 2 Конституції Німеччини. З огляду на це парадоксальним є той факт, що положення цивільного законодавства Німеччини, за аналогією із французьким, не містить окремої норми, спеціально присвяченої принципу свободи договору. Порівняно із цивільним законодавством Франції та Німеччини цивільне законодавство України: 1) гарантує дещо більшу свободу договору, забезпечуючи суб'єктам можливість відступити від нормативних положень і впорядкувати договірні правовідносини на власний розсуд, тим самим фактично поставивши договір у ієрархії джерел цивільно-правового регулювання вище закону; 2) максимально деталізує особливості реалізації принципу свободи договору, тим самим мінімізуючи необхідність його тлумачення судовими органами і, таким чином, запобігаючи формуванню неоднакової судової практики.

Ключові слова: свобода договору, договір, законодавство, автономія волі, цивільно-правове регулювання, договірні правовідносини, зобов'язання.

Bazhenov Mikhailo. Principle of freedom of a contract under the legislation of Ukraine, France and Germany: comparative and legal aspect

The article is devoted to the research of the principle of freedom of contract under the laws of Ukraine, France and Germany. In particular, it is established that the principle of freedom of contract is one of the key expressions of the dispositiveness of civil law and plays an important role in giving participants in civil relations the freedom to determine the conditions of their interaction in a contractual relationship based on free will. It is determined that the provisions of the French Civil Code on the principle of freedom of contract are unique in the context of their wording, because the French legislator, instead of using a literal textual interpretation

of the principle detailing the powers of the parties in its implementation, tried to give it much deeper meaning, which is as follows: a) by concluding a civil contract, the parties voluntarily bind themselves to its terms, thus giving the contract the legal force of law; b) obligations mediated by the contract are based solely on the free will of its parties, which manifests the autonomy of will. The studied principle plays a special role in the legal regulation of contractual relations in Germany. This is confirmed by the unprecedented and atypical for the continental system of law endowment of the principle with a sign of constitutionality by virtue of par. 1 of Article 2 of the German Constitution. In view of this, it is paradoxical that the provisions of German civil code, by analogy with the French, do not contain a separate rule specifically devoted to the principle of freedom of contract. It is established that in comparison with the civil laws of France and Germany, civil legislation of Ukraine: 1) guarantees greater freedom of contract, providing the subjects with the opportunity to deviate from acts of legislation and regulate contractual relations at their discretion, thereby effectively placing the contract in the hierarchy of sources of civil legal regulation above the law; 2) maximally details the features of the implementation of the principle of freedom of contract, thereby minimizing the need for its interpretation by the judiciary and, thus, preventing the formation of unequal judicial practice.

Key words: freedom of contract, contract, legislation, autonomy of will, civil legal regulation, contractual relations, obligations.

Принцип свободи договору, безсумнівно, є одним із фундаментальних принципів цивільного законодавства в більшості країн світу, адже саме завдяки його реалізації забезпечується динамічний розвиток економічних відносин на основі ринкової моделі. Він є одним із ключових виразників диспозитивності норм цивільного права та виконує надважливу функцію із надання учасникам цивільних правовідносин свободи самостійно визначати умови їх взаємодії у рамках того чи іншого договірної зв'язку на основі вільного волевиявлення.

Дослідженням правової природи принципу свободи договору присвячена численна кількість наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Тим не менш нестабільність договірних правовідносин, зумовлена недосконалістю положень цивільного законодавства та суперечливістю судової практики, надає питанням реалізації принципу свободи договору неабиякої актуальності і нині.

Зміст принципу свободи договору у вітчизняному законодавстві розкривається у ст. 627 ЦК України, згідно з якою сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Широкого тлумачення набув досліджуваний принцип і в межах цивілістичної науки. Так, на думку В.І. Борисової, принцип свободи

договору можна визначити як передбачену законом одну з основних засад цивільного права, що встановлює для суб'єктів договірних відносин свободу: вибору контрагентів, укладення договору певного виду, визначення умов договору. Причому свобода договору проявляється навіть у тому, що сторони можуть укласти не тільки ті договори, які передбачені актами цивільного законодавства, а й договори, в яких містяться елементи різних договорів (змішані договори) – ч. 2 ст. 628 ЦК України тощо [1, с. 72]. Більш розширене трактування пропонує А.В. Луць: свобода договору, окрім можливості вибору контрагента та визначення змісту договору, включає також: а) вільний вияв волі особи на вступ у договірні відносини; б) свободу вибору сторонами форми договору; в) право сторін укласти як договори, передбачені законом, так і договори, які законом не передбачені, але йому не суперечать; г) право сторін за своєю згодою змінювати, розривати або продовжувати дію укладеного ними договору; ґ) визначити способи забезпечення договірних зобов'язань; д) право встановлювати форми (міри) відповідальності за порушення договірних зобов'язань тощо. Зазначені аспекти договірної свободи закріплені іншими положеннями цивільного законодавства, але в узагальненому вигляді мають розкривати зміст поняття свободи договору [2, с. 5].

Як відомо, принцип свободи договору характеризується доволі тривалою історією розвитку, яка насамперед пов'язана

із динамікою економічних відносин у конкретній країні у той чи інший період часу. Як зазначають дослідники, історично принцип свободи договору був науково сформульований ще до обґрунтування принципу диспозитивності і одним із перших був задекларований саме як принцип цивільного права [3, с. 25]. Погоджуючись із вказаним, зазначимо, що вітчизняна цивілістична наука фактично з моменту свого зародження та впродовж усього розвитку визнавала як саму ідею договірної свободи, так і її значущість для зобов'язального права, що підтверджується словами І.О. Покровського, який свого часу писав: «Будь-який договір є здійсненням приватної автономії, здійсненням тієї активної свободи, яке становить зміст цивільного права. Внаслідок цього верховним началом у цій сфері є принцип договірної свободи. Разом із започаткуванням приватної власності цей принцип є одним із наріжних каменів всього сучасного цивільного устрою. Знищення цього принципу означало б повний параліч суспільного життя, приречення його на знерухомлення» [4, с. 249].

Незважаючи на той факт, що окремі прояви свободи договору були добре відомі праву Стародавнього Риму, все ж початок закріплення принципу свободи договору і тісно пов'язаних із ним свобод особистості, рівноправності учасників соціальних, у тому числі правових, відносин, пов'язують саме з епохами Відродження і Просвітництва, із Французькою буржуазною революцією 1789 року. Після Великої Французької революції 1789 року в Європі почали формуватися нові уявлення про суто цивільні відносини, зокрема, про те, що розумно діюча вільна особистість шляхом вільного волевиявлення на основі укладених з іншими такими ж вільними особами договорів вирішує питання про те, чи приймає вона на себе відповідальність стосовно цих чи третіх осіб, й у якому обсязі [5, с. 70]. Цілком очевидно, що центральною ідеєю принципу свободи договору та засобом забезпечення його реалізації стало обмеження втручання держави у сферу приватноправових відносин та загалом у розвиток ринкової економіки.

Таким чином, з огляду на те, що початок XIX ст. характеризувався розвитком

економіки європейських держав на засадах капіталізму, підґрунтям товарно-грошових відносин стали особиста свобода учасників економічного обороту, свобода приватної власності, вільне здійснення товарообміну між рівноправними учасниками цивільного обігу тощо, що, безумовно, сприяло утвердженню та закріпленню принципу договірної свободи у положеннях тогочасних актів цивільного законодавства (Французькому цивільному кодексі 1804 р., Німецькому цивільному уложенні 1896 р. та ін.), усвідомленню суспільством ключової ролі принципу свободи договору в забезпеченні ефективного функціонування ринкової економіки, а також лібералізації розвитку договірних відносин загалом.

Разом із тим уже до кінця XIX ст. стали очевидними негативні наслідки реалізації учасниками цивільних правовідносин практично необмеженої договірної свободи, що проявлялося насамперед у дискримінації економічно слабшої сторони, зокрема споживачів, безальтернативному нав'язуванні договірних умов сильнішою стороною та використанні принципу свободи договору з метою обмеження ринкової конкуренції. Упродовж усього XX ст. кількість законодавчо закріплених винятків із правила про свободу договору неухильно зростала, що, безумовно, свідчило про трансформацію підходу щодо абсолютності досліджуваного принципу у бік його суттєвого обмеження. При цьому доцільність такої трансформації обґрунтовувалась і в цивілістичній науці. Так, І.О. Покровський, який був завзятим прихильником законодавчого закріплення принципу свободи договору і у своїх працях неодноразово наголошував на винятковій важливості цього принципу у контексті належного розвитку цивільних правовідносин, між тим писав: «Ця свобода не може бути безмежною. Обмеження принципу договірної свободи неминучі, і все питання полягає тільки в тому, наскільки далеко вони можуть зайти і якими термінами вони можуть бути виражені. А це розкриває перед суспільством нову та надзвичайно важку проблему – можливо, одну з найважливіших проблем усього цивільного права» [4, с. 149–150]. Отже, відійшовши від ідеї надмірного лібералізму та усвідомивши

ризика спричинення неконтрольованою реалізацією договірної свободи негативних наслідків, законодавці загалом підтримали позицію щодо необхідності закріплення низки обмежень принципу свободи договору, в основі яких лежить намагання створити баланс між мінімізацією участі держави у приватноправових відносинах та захистом вищих суспільних інтересів, а також індивідів, які потребують додаткових гарантій внаслідок їхнього правового статусу. У контексті цього доцільно проаналізувати рівень законодавчо закріплених випадків обмеження принципу свободи договору в межах вітчизняної правової системи та правових систем країн ЄС.

Безсумнівно, принцип свободи договору є одним з основних принципів європейського договірного права і знаходить своє закріплення у цивільних законодавствах багатьох країн, однак із властивими кожній правовій системі особливостями. Так, як зазначають дослідники, у площині норм Цивільного кодексу Франції свободі договору відводиться важлива роль, і використовані для цього прийоми є іноді унікальними [6, с. 1026]. Справді, закріпленню принципу свободи договору у Франції присвячена норма ст. 1134 Цивільного кодексу Франції, а її формулювання суттєво відрізняється від вітчизняного підходу. Йдеться, зокрема, про те, що угоди, укладені належним чином, мають чинність закону для тих, хто їх уклав [7]. Таким чином, можна зробити висновок, що положення Цивільного кодексу Франції, присвячені закріпленню принципу свободи договору, є справді унікальними у контексті їх формулювання, адже французький законодавець замість використання буквального текстуального тлумачення досліджуваного принципу із деталізацією правомочностей сторін у процесі його реалізації (як це здійснено, наприклад, у ст. 627 ЦК України) зробив спробу вкласти у нього набагато глибший зміст, який, на нашу думку, полягає у такому: а) укладаючи цивільно-правовий договір, сторони добровільно пов'язують себе його умовами, таким чином надаючи договору юридичної сили закону; б) зобов'язання, опосередковувані договором, ґрунтуються виключно на вільному волевиявленні його сторін, у чому знаходить свій прояв автономія волі.

При цьому законодавець не залишив поза увагою і потребу окреслення меж договірної свободи, закріпивши їх у ст. 6 Цивільного кодексу Франції: «Укладаючи приватні договори, сторонам забороняється відступати від законів, що стосуються публічного порядку та доброї моралі». Отже, основним обмеженням договірної свободи у Франції є необхідність забезпечення відповідності змісту договору публічному порядку та засадам моралі. Крім того, ст. 1103 Цивільного кодексу Франції говорить, що договори повинні узгоджуватися, укладатися та виконуватися на основі добросовісності. При цьому очевидно, що принцип добросовісності у договірних відносинах є частиною публічного порядку та характеризується імперативністю, тобто діє незалежно від згоди сторін договору. Зазначимо, що французьке цивільне законодавство містить низку й інших норм, присвячених обмеженням договірної свободи, проте їх формулювання є доволі неоднозначним та розмитим. До таких, зокрема, можна віднести норму ст. 1170 Цивільного кодексу Франції, яка визначає, що будь-яка умова, яка позбавляє змісту основне зобов'язання боржника, вважається ненаписаною. Це ж стосується й положення ст. 1171, відповідно до якої у договорі приєднання будь-яка умова, яка створює значну диспропорцію між правами та обов'язками сторін договору, вважається ненаписаною. Видається, що питання про невідповідність договірної умови змісту основного зобов'язання, як і питання про наявність чи відсутність диспропорції між правами та обов'язками сторін договору, вирішуватиметься в межах компетенції судових органів. Між тим цілком очевидно, що основною ідеєю обмежень принципу свободи договору у французькому цивільному законодавстві є забезпечення побудови договірних правовідносин на засадах справедливості та добросовісності, а також відповідність їх змісту основам публічного правопорядку та моральним нормам.

Закріплення принципу свободи договору у площині німецької правової системи також не позбавлене своєї специфіки. Як зазначалось раніше, досліджуваний принцип відіграє особливу роль у правовому регулюванні договірних правовід-

носин у Німеччині, що підтверджується безпрецедентним та нетиповим для континентальної системи права наділенням його ознакою конституційності через абз. 1 ст. 2 Конституції Німеччини, згідно з яким кожен має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо він не порушує прав інших і не посягає на конституційний порядок чи моральний закон [8]. З огляду на це дещо парадоксальним є той факт, що положення цивільного законодавства Німеччини, за аналогією із французьким, не містить окремої норми, спеціально присвяченої принципу свободи договору. Разом із тим у Німецькому цивільному уложенні досліджуваний принцип мається на увазі в ч. 1 § 311, за якою для встановлення зобов'язання у вигляді угоди і зміни його змісту необхідним є укладення договору між його учасниками, якщо законом не встановлено інше [9]. Таким чином, видається, що ключовою у договірній свободі за німецьким цивільним законодавством також є автономія волі суб'єктів договірних правовідносин, за якою кожен може самостійно вирішувати питання про укладення чи неукладення договору, вибір свого контрагента, а також встановлення взаємних прав і обов'язків.

Натомість межах реалізації принципу свободи договору німецький законодавець присвятив чимало уваги. Найбільш відомим у німецькій правовій системі випадком обмеження дії досліджуваного принципу є так званий *Kontrahierungszwang* – юридичний обов'язок, покладений на конкретні категорії суб'єктів цивільно-правових відносин, укласти договір з іншими суб'єктами. При цьому перелік сфер, у яких зазначений обов'язок має місце, є доволі широким. Наприклад, німецькі транспортні компанії загалом зобов'язані перевозити пасажирів за умовами загальнодоступного тарифу. Зобов'язання щодо укладення договору покладені й на медичні страхові компанії: останні повинні оформити договірні правовідносини зі всіма, хто відповідає законодавчим вимогам, незалежно від їхнього віку, стану здоров'я чи фінансової спроможності [10]. Крім того, німецькі правознавці виділяють такі методи обмеження принципів «свободи договору» і «автономії приват-

ної волі» у реалізації ідеї «матеріалізації» договірного права:

- обмеження, що впливають із загальних умов дійсності угод, насамперед у рамках захисту прав споживачів у так званих споживчих договорах;

- прямі обмеження прав та посилення обов'язків однієї зі сторін у конкретних видах договорів (договорах про надання послуг, найму житлового приміщення тощо) [11, с. 40–41].

Це, зокрема, підтверджується і матеріалами судової практики Німеччини. Зокрема, в одному зі своїх рішень Федеральний Конституційний суд Німеччини прямо вказав, що «договір, в якому надзвичайно сильно обтяжена одна зі сторін, внаслідок чого виникає структурно нерівне посилення можливостей іншої сторони, є нікчемним [12].

Таким чином, робимо висновок, що, незважаючи на пріоритетність принципу свободи договору у сфері цивільно-правового регулювання та сприйняття його як ключової передумови ефективного розвитку договірних відносин, німецький законодавець легалізував низку його обмежень, відштовхуючись від позиції, що принцип свободи договору може діяти лише тоді, коли сторони є рівними у своїх можливостях, а договірний зв'язок побудований на дотриманні чіткого балансу інтересів сторін.

Щодо особливостей реалізації досліджуваного принципу в межах вітчизняної правової системи зауважимо, що, як уже зазначалось, свобода договору визначена у ст. 3 ЦК України як одна із загальних засад цивільного законодавства. При цьому її тлумачення пропонується законодавцем у ст. 627 ЦК України, згідно з якою сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

У контексті встановлення особливостей принципу договірної свободи в Україні інтерес викликає й положення ст. 6 ЦК України, яка, визначаючи співвідношення актів цивільного законодавства і договору, дозволяє укладення будь-якого договору, який не суперечить загальним

принципам цивільного законодавства. Вочевидь, з урахуванням такого законодавчого підходу цивільно-правовий договір розглядається як один зі способів заповнення прогалін у законодавстві. Крім того, надзвичайно важливим є положення ч. 3 ст. 6 ЦК України, згідно з яким сторони у договорі можуть відступити від актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. На нашу думку, зазначений підхід є доволі схожим із підходом французького законодавця, закріпленим у ст. 1134 Цивільного кодексу Франції, про надання договору юридичної сили закону, і в контексті реалізації принципу свободи договору характеризується винятковою прогресивністю, адже сприяє розвитку економічного обігу та значно підвищує значення цивільно-правового договору.

Між тим, як зазначає А.В. Луць, свобода договору не є безмежною: вона існує в рамках чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін договору мають ґрунтуватися на засадах розумності, добросовісності та справедливості [2, с. 5]. Така позиція підтримується і в межах вітчизняної судової практики. Зокрема, Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень від 10 листопада 2011 року зазначив, що одним із фундаментальних принципів приватноправових відносин є принцип свободи договору. Разом з тим зазначена свобода є обмеженою – межі дії цього принципу визначаються критеріями справедливості, добросовісності, пропорційності, розумності [13]. Крім того, до основних випадків обмеження принципу свободи договору в межах цивільного законодавства України належать: 1) неможливість відступу від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами (абз. 2 ч. 3 ст. 3 ЦК); 2) обов'язковість дотримання вимог, необхідних для чинності правочину (ст. 203 ЦК); 3) укладення публічного договору (ст. 633 ЦК); 4) укладення договору приєднання (ст. 634 ЦК); 5) укладення попереднього договору (ст. 634 ЦК); 6) укладення договору на основі типового договору (ст. 179

ГК); 7) укладення договору за державним замовленням (ст. 183 ГК).

З урахуванням зазначеного цілком очевидно, що вітчизняний законодавець також сприймає ідею необхідності чіткого окреслення меж реалізації принципу свободи договору для забезпечення балансу публічних та приватних інтересів, через що підходить до обмеження досліджуваного принципу не менш відповідально, ніж європейські нормотворці. Між тим порівняно із цивільним законодавством Франції та Німеччини цивільне законодавство України: 1) гарантує дещо більшу свободу договору, забезпечуючи суб'єктам можливість відступити від нормативних положень і впорядкувати договірні правовідносини на власний розсуд, тим самим фактично поставивши договір у ієрархії джерел цивільно-правового регулювання вище закону; 2) максимально деталізує особливості реалізації принципу свободи договору, тим самим мінімізуючи необхідність його тлумачення судовими органами і, таким чином, запобігаючи формуванню неоднакової судової практики.

Проведений науково-правовий аналіз особливостей реалізації принципу свободи договору за законодавством України, Франції та Німеччини дає підстави для висновку, що принцип свободи договору відіграє ключову роль у побудові та активному розвитку сучасних ринкових відносин. Саме у свободі договору виявляється сутність економічних відносин у суспільстві. Принцип свободи договору має давню історію розвитку, яка пов'язана насамперед з розвитком ринкових відносин у тій чи іншій державі у конкретний період часу.

Закріплюючи пріоритетно важливу роль принципу свободи договору у контексті забезпечення розвитку цивільних правовідносин, законодавці Франції, Німеччини та України розуміють ризики спричинення неконтрольованою реалізацією договірної свободи негативних наслідків та підтримують позицію щодо необхідності встановлення низки обмежень принципу свободи договору, в основі яких лежить намагання створити баланс між мінімізацією участі держави у приватноправових відносинах та захистом вищих суспільних інтересів, а також індивідів, які потребують додат-

кових гарантій внаслідок їхнього правового статусу. Тенденція обмеження вільного розсуду однієї сторони договору на

шкоду іншої натепер набула універсального характеру, у рамках чого право розробило відповідні механізми її реалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисова В.І. Принципи цивільного права. *Право України*. 2017. № 7. С. 72.
2. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2001. С. 5.
3. Кузнецова О.А. Принципы гражданского права: вопросы теории и практики. *Правоведение*. 2005. № 2. С. 25.
4. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва : Статут 1998. С. 249, 149–150.
5. Идрышева С.К. Развитие принципа свободы договора и понятия публичного договора в законодательстве зарубежных стран и Республики Казахстан. *Вестник Института законодательства РК*. 2009. № 2(14). С. 70.
6. Каминская Е.И. Свобода договора во Французском гражданском кодексе: особенности юридической техники и системного подхода. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. № 6. 2014. С. 1026.
7. Code civil. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006_070721/ (дата звернення: 08.02.2022).
8. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Artikel 1 und 2 Satz 2 des Gesetzes vom 29. September 2020 (BGBl. I S. 2048). URL: <https://www.bundestag.de/gg> (дата звернення: 08.02.2022).
9. Deutschland Bürgerliches Gesetzbuch. In der Fassung der Bekanntmachung vom 02.01.2002 (BGBl. I S. 42, ber. S. 2909, 2003 S. 738); zuletzt geändert durch Gesetz vom 10.08.2021 (BGBl. I S. 3515) m.W.v. 18.08.2021. URL: <https://www.buzer.de/gesetz/6597/b17833.htm> (дата звернення: 08.02.2022).
10. Kontrahierungszwang. Bundesministerium für Gesundheit. URL: <https://www.bundesgesundheitsministerium.de/service/begriffe-von-az/k/kontrahierungszwang.html> (дата звернення: 08.02.2022).
11. Проблемы гражданского и предпринимательского права Германии / пер. с нем. Москва, 2001. С. 40–41.
12. «Ein Vertrag, der einen der beiden Vertragspartner ungewöhnlich stark belastet und das Ergebnis strukturell ungleicher Verhandlungsstärke ist, ist nichtig» (cit.: Adomeit K. Op. cit. 2467).
13. Витяг з рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Степаненка Андрія Миколайовича щодо офіційного тлумачення положень пунктів 22, 23 статті 1, статті 11, частини восьмої статті 18, частини третьої статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів» у взаємозв'язку з положеннями частини четвертої статті 42 Конституції України (справа про захист прав споживачів кредитних послуг) від 10 листопада 2011 року № 15-рп/2011. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/222-cyvilne-pravo> (дата звернення: 08.02.2022).